

УДК 94(420:5–15) «155/156»

В. В. Іщенко

**РОЗВИТОК АНГЛІЙСЬКИХ ТОРГІВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ: СКЛАДУВАННЯ ПІВНІЧНО-
СХІДНОГО ШЛЯХУ ДО КРАЇН СХОДУ**

Однією з найбільш злободенних проблем сучасних міжнародних відносин є посилення боротьби впливових держав за контроль над комунікаційно-торгівельними шляхами, що поєднують різні регіони в єдину глобальну господарчу систему. Ціла низка країн, насамперед, США, КНР, Росія, Євросоюз, Японія намагаються поставити їх під свій контроль. В свою чергу, це надає всі можливості диктувати свої правила гри іншим акторам світової політики та нав'язувати їм власні економічні та політичні умови. Точки зіткнення в цій боротьбі існують і в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, і на Близькому Сході, і в Південній Америці, а також в Центральній Азії. Україна також залучена в цей глобальний конфлікт, оскільки є державою-транзитером, насамперед, російського газу та нафти до Західної Європи.

У зв'язку з цим вважається вельми актуальним вивчення історії формування світових торгівельно-комунікаційних шляхів, багато з яких почали створюватися ще в епоху середньовіччя. Однією з таких артерій був північний шлях, який у XVI ст. поєднав Європу з Московською державою та країнами Сходу. Процес його становлення та розвитку досить слабо висвітлений в працях вітчизняних та зарубіжних істориків. Отже, головною метою цієї статті є заповнення певних прогалів, що виникли при дослідженні даної проблематики.

В кінці XV ст. Англія, намагаючись наздогнати Іспанію та Португалію, також вступила на шлях Великих географічних відкриттів, намагаючись знайти власний шлях до східних країн. За поширеною на той час думкою, найбільш коротким та перспективним вважався маршрут, що проходив через Атлантичний океан. Вслід за Христофором Колумбом, мореплавці, що служили британській короні, знаючи про те, що Земля має кулясту форму і тому вважали, що мандрівка на захід неминуче приведе їх до країн Сходу, багатих на прянощі та шовк. Послідовником цієї ідеї був і Севастіан Кабот (1476 – 1557). Його батько – відомий мореплавець Джон Кабот (1450 – 1499), намагаючись знайти альтернативний шлях до Індії та Китаю, здійснив подорож, яка закінчилася відкриттям у 1497 р. о. Ньюфаундленд. Наступного року англійські кораблі досягли узбережжя Північної Америки. Проте цього було замало. Як відзначив англійський вчений Дж. Хемел, «Лісабон, внаслідок завоювань, зроблених португальцями в Західній Африці в останній чверті XV ст. і захоплення частини Індії після мандрівки Васко да Гама, став другою Венецією. Іспанія, внаслідок відкриття Колумбом південної частини Нового Світу, накопичувала величезні багатства

в Кадісі та Севіл'ї. Англія ж була змушена задовольнятися незначними комерційними перевагами, які вона отримала після відкриття Каботом північної частини нового Континенту» [4, с. 1].

Севастіан намагався продовжити справу батька, вперто шукаючи північно-західний шлях до Індії та Китаю. У 1506 р. він відкрив прохід до Гудзонової затоки. Пізніше він намагався знайти шлях до Тихого океану, проникнувши до заливу Ла-Плата. Проте, всі його плани не були реалізовані.

Він повернувся до Англії та приступив до розробки нового проекту, на цей раз, освоєння північно-східного шляху до омріяних країн Сходу. Згідно з його проектом, необхідно було здійснити торгівельну експедицію Північно-Льодовитим океаном, з метою встановлення комерційних зв'язків з Московською державою. Ця країна, тоді майже невідома в Англії, розглядалася Каботом та його прибічниками, як перевалочний пункт до Китаю, а також інших країн Сходу, насамперед, Персії. Важливим було і встановлення безпосередніх торгівельних зв'язків з руською державою, яка була головним постачальником хутра на європейські ринки.

Стосунки між Англією та Московською державою почали розвиватися з XIII ст., проте носили епізодичний характер. Це було, насамперед пов'язано з тими правилами, які визначали умови торгівлі іноземців в цій країні. Так, існував певний порядок, згідно з яким, першими, хто мав право скуповувати привезені товари, був великий князь. За той час, поки Кремль визначався із тим, що необхідно купити, іноземні комерсанти не мали можливості вести торгівельні справи і це значно уповільнювало їх діяльність та завдавало величезних збитків [1, с. 5].

Саме тому, англійці, як і інші іноземці, вели справи в Новгороді, де подібних обмежень не існувало. Проте, внаслідок московсько-новгородських воєн (1456, 1471, 1477 – 1478), у 1478 р., ця торгівельна республіка увійшла до складу Московського князівства. Іноземцям тепер доводилося домовлятися про умови торгівлі з Кремлем.

Для реалізації цього проекту, в 1551 р. Кабот, разом із своїми компаньйонами – Ричардом Ченслером та сером Хагом Вілоубі створили компанію «товариство купців-пошукачів для відкриття країн, земель, островів, держав та володінь невідомих та морським шляхом не відвідуваних» (The Mistery). Вже через рік їм вдалося організувати експедицію в складі трьох кораблів («Бона Есперанца», «Бона Конфіденція» та «Едуард Бонавентура»). Очолив похід Хаг Вілоубі, його помічником біло призначено Ричарда Ченслера [1, с. 13].

11 травня 1553 р. експедиція відправилася з порту Гетфорд на північ. Ескадра пройшла навколо Нормандії та досягла російської Лапландії. Там кораблі розділилися. Два з них, на чолі з Хагом Вілоубі були загнані непогодою до Нокуєвської губи (Мурманське море) та застрягли у кризі. Всі члени екіпажу, не маючи ані запасів їжі, ані теплої одежі, загинули протягом листопада – грудня 1553 р. і тільки весною наступного року були виявлені рибалками-карелами. Тіло керівника експедиції було знайдено у його каюті.

Він сидів за письмовим столом з розкладеними паперами [5, с. 483]. Згідно з записами, які вів капітан, йому вдалося протриматися до січня 1554 р.

Пізніше, московський цар Іван Грозний (1530 – 1584) наказав зберегти залишки померлих та їх майно, яке згодом було доставлено до Англії [4, р. 86].

В свою чергу, Ченслер не розділив трагічну долю свого компаньйона. 30 червня 1553 р. корабель «Едуард Бонавентура», яким він командував, відділювався від головної ескадри внаслідок бурі у Північному морі. Після важкої подорожі, 24 серпня 1553 р., він досяг гирла річки Двіна, де пристав до монастиря Св. Миколая. Звідси англієць відправився до міста Холмогори, де побував на аудієнції у місцевого воєводи Феофана Макарова. Той відправив донесення царю Івану Грозному, проте, не чекаючи відповіді з Кремля, Ченслер в кінці листопада 1553 р. особисто направився до столиці [1, с. 14].

В Москві англієць 12 днів очікував аудієнції у царя. Коли ж він, нарешті, був прийнятий Іваном Грозним, то передав йому грамоту англійського короля Едуарда IV (1537 – 1553), яка була адресована усім правителям, тих країн, яких досягне експедиція. В ній зазначалося: «Ми наказали поважному та хороброму мужу Хагу Вілуобі та його супутникам – нашим вірним та люб'язним підданим, йти в країни нам невідомі, задля того, щоб шукати те, чого не має у нас та вивозити з наших країн те, чого не має в цих країнах. І таким чином буде встановлена вигода і для них і для нас і буде постійна дружба та союз між ними та нами» [Цит. за 2, с. 34].

В свою чергу, Іван Грозний був зацікавлений у налагодженні торгівельних зв'язків з Англією та шукав можливості для дипломатичного та торгівельного прориву до Західної Європи. Насамперед, він хотів організувати постачання англійської зброї, яку він не міг закупити через ворожість Швеції та Речі Посполитої [2, с. 35]. Тому він дозволив англієцям без усіляких перешкод торгувати в Білому морі.

Перебуваючи в Москві, Ченслер збирав свідчення про торгівлю, описав російські монети, міри, ваги, товари, що вироблялися в Московії. Він рекомендував побудувати англійські факторії не тільки в столиці, але і у Вологді [2, с. 35]. Крім того, англієць зустрівся з послом Персії, та обговорив можливість встановлення торгівельних зв'язків між країнами [4, р. 101]. Лише в березні 1554 р. він покинув російські землі та повернувся додому.

В Англії його чекав триумф. Для торгівлі з Московським царством була створена нова компанія, що отримала назву «Компанія для торгівлі з Росією, Персією та північними країнами» або «Московська компанія». Її очолював губернатор (першим став С. Кабот), 4 консули та 24 асистенти. Всього до Компанії увійшло 184 акціонери.

Крім того, у 1555 р. ця фірма отримала від королеви Марії I Тюдор (1516 – 1558) монополні права на торгівлю з Московською державою та іншими північними країнами, які вона відкріє на півночі, північному сході та північному заході від Англії. Спроби ж інших комерсантів порушити виключні права Московської компанії каралися конфіскацією товарів [2, с. 41].

Також, слід зазначити, що Компанія отримувала і інші права, зокрема завойовувати відкриті землі під англійським прапором, винаймати матросів та військових для захисту своїх інтересів, та протистояти спробам інших країн торгувати в Московській державі.

В квітні 1555 р. Ченслер, вже в якості англійського посла, знову відвідав Московію та передав Івану Грозному листа від королеви Марії Тюдор, в якому вона дякувала царя за добрий прийом її підлеглого під час першого візиту та висловлювала сподівання на поглиблення відносин між двома країнами.

У відповідь, Іван Грозний надав англійським комерсантам справжній царський подарунок у вигляді режиму найбільшого сприяння їх діяльності. Зокрема, вони отримували право вільної та безмитної торгівлі оптом та в роздріб; право засновувати факторії в Холмогорах та Вологді, без сплати будь-яких податків та зборів. Крім того, вони отримали двір у Москві біля церкви св. Максима, а також право екстериторіальності та непідвладності місцевому суду [1, с. 15].

Також були призначені комерційні агенти Англії в Московському царстві – Джордж Коллінгворд та Ричард Грей.

До Лондона, разом із Ченслером, було направлено російського посланця О. Г. Непея (кінець XV – 1570). Біля берегів Шотландії корабель попав в бурю, в якій загинув англієць. Проте, росіянину вдалося добратися до Англії, де він побував на прийомі у англійської королеви. Це ще більше укріпило англо-московські комерційні зв'язки [1, с. 16].

Основою англійського експорту до Московії стало сукно, вартість якого варіювалася від 5 до 18 фунтів, в залежності від його якості та фарбування. Перша значна партія цього товару прибула до гирла Двіни у 1557 р. [4, р. 118].

Одночасно, торгівельні агенти вивчали можливості організації англійських факторій і в інших містах. Якщо Грей зосередився на веденні торгівельної діяльності переважно в Холмогорах, то Коллінгворд відвідував Псков, Новгород та Вологду [4, р. 119].

Крім того, англійці не залишали надій реалізувати свій початковий план – знайти північно-східний шлях до країн Сходу. Для цього, вже влітку 1555 р. була організована експедиція на чолі з Стівеном Борро. Англійці дійшли до річки Об, відвідали Печору та Нову Землю, проте не знайшли омріяного проходу до східного регіону. Тоді вони зосередилися на дослідженні інших напрямків. Зокрема це був пошук південно-східного шляху в східні країни, який розглядався як альтернатива північно-східному морському шляху через арктичні води. Після невдач експедицій Віллоубі та Борро остання ідея була визнана безперспективною і все більшу увагу англійців привертав волзький шлях в землі Центральної Азії [3].

Представники Компанії запропонували цареві відкрити торгівлю між Московією та Китаєм через Бухарію. Ініціатором цього проекту виступив агент Російської компанії Ентоні Дженкінсон (1529 – 1610), який багато років

жив в азійських володіннях Османської імперії. Саме він на своєму кораблі «Прімроуз» доставив до Лондона російського посланця Непея.

Після загибелі Ченслера, Марія Тюдор призначила Дженкінсона другим послом Англії в Московській державі. Серед його головних завдань був пошук шляхів для організації торгівельно-комунікаційної артерії до Індії та Китаю. Протягом 1557 – 1561 рр. він наполегливо вів переговори з царським двором, метою яких було отримання охоронних грамот та права на вільний шлях по Волзі до Каспійського моря.

Врешті-решт, йому вдалося отримати від Івана Грозного всі привілеї, на які він сподівався. Цар надав йому право безперешкодного проїзду територією держави до Астрахані, наказів усім місцевим воєводам допомагати англійцю, надав йому рекомендаційні листи до закаспійських володарів [1, с. 17].

23 квітня 1558 р. Дженкінсон покинув Москву та Волгою дістався Астрахані 14 липня. Разом з ним, в подорож відправилися два його заступники – Ричард Джонсон і Емберт Джонсон, а також татарський перекладач [6, с. 41].

Через Каспійське море він, нарешті, досяг міста Бухари. Проте, тут він дізнався, що караванна торгівля між середньоазійськими державами та Китаєм знаходилася в занепаді і врешті-решт, повернувся до Москви, а згодом і в Англію [5, с. 483]. В цілому він негативно ставився до можливості відродження караванної торгівлі Великим Шовковим Шляхом. «Через місто Бухара проходять каравани з Індії, Персії та Китаю. Проте купці, що використовують цей шлях – бідні і привозять із собою настільки невеликий об'єм товарів, що організація масштабної торгівлі тут не можлива», – писав він [6, с. 87].

В той же час, перебуваючи в Лондоні, Дженкінсон склав першу мапу Московської держави, зокрема тих земель, які відвідав.

У 1561 р. він знову прибув до Москви, та запропонував цареві новий проект – встановлення безпосередніх торгівельних відносин з Персією. І на цей раз Іван Грозний допоміг англійському посланцеві. Він представив його іранському послу в Московії, і разом з ним Дженкінсон направився до Персії. Саме тоді назривала війна між Сефевідським Іраном та Османською імперією і англієць розраховував на те, щоб налагодити поставки зброї з Московії в Персію. Проте цей проект провалився [1, с. 18].

В той же час Дженкінсон високо оцінював перспективи закупівлі шовку через Іран. Таким чином, він реалізував на практиці ідею комерсантів Московської компанії поєднати північний морський, волзький та шовковий шляхи та випередити португальців, які закуповували цей важливий товар в Перській затоці [3].

Цей проект не викликав зауважень у Кремля. Єдиною умовою, на якій наполягала московська влада, це позачергова закупка східних товарів, що проходили транзитом, царськими урядниками [1, с. 18]. В цілому ж, Кремль надав Московській компанії широкі права, зокрема, виключне право користуватися північним морським шляхом, право вести торгівлю з Іраном,

право безмитної торгівлі, право самоврядування, а також можливість засновувати факторії у будь-яких російських містах. Крім того, з 1569 р. британцям було дозволено чеканити англійську монету на російських монетних дворах, а також привілей «жити в Московії за власними законами» [2, с. 45].

Лише нетривалі скандали порушували встановлене англо-російське співробітництво. Так, у 1571 р. Іван Грозний, незадоволений небажанням королеви Єлизавети (1533 – 1603) укласти з ним політичний союз та заключити шлюб, заарештував всі товари Компанії, заявивши, що «і без англійських гостей, Московська держава бідною не була» [2, с. 45]. Проте, вже скоро він повернув колишні привілеї та права британським комерсантам.

Таким чином, в 50–60-х рр. XVI ст. Англії вдалося добитися значних успіхів в організації північно-східного торговельного шляху, який став реальною альтернативою тим маршрутам, на яких закріпилися Іспанія та Португалія. На першому етапі цього процесу, британській Московській компанії вдалося встановити торговельні стосунки з Московською державою, яка одночасно розглядалася як важливий ринок збуту для англійських товарів, а також як перевалочний пункт на шляху до східних країн. На другому етапі, завдяки експедиціям Е. Дженкінсона в 1558 та 1561 рр., підданам королеви Єлизавети вдалося реалізувати свою головну мету – встановлення безпосередніх контактів з Сефевідським Іраном, що означало прорив до східних ринків. Подальша політика Московської компанії, особливості її торгівлі з Росією та країнами Сходу будуть розглянуті в наступних наукових статтях.

Список використаної літератури

1. **Костомаров Н.** Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях / Н. Костомаров. – СПб. : Типография Н. Тиблена и комп., 1862. – 300 с.
2. **Кулишер И. М.** История русской торговли до девятнадцатого века включительно / И. М. Кулишер. – СПб. : Изд-во «Атеней». – 1923. – 529 с.
3. **Сотин А. Б.** Энтони Дженкинсон: англичанин эпохи Возрождения в землях Востока. Научная конференция «Россия – Британия». Тезисы докладов. Электронный ресурс / А. Б. Сотин. – Режим доступа: <http://www.kreml.ru/ru/science/conferences/2003/Russia-Britain/thesis/Sotin/>
4. **Hamel J.** England and Russia comprising the voyages of John Tradescant the Elder, sir Huhg Willouhbi and others to White sea / J. Hamel. – L. : Richard Bentley, 1854. – 455 p.
5. **Maccregor J.** Commercial statistics all nations / J. Maccregor. – L. : Whittaker and Co. – Vol. II. – 1850. – 1230 p.
6. **Jenkinson A.** A Early voyages and travels to Russia and Persia / A. Jenkinson. – N. Y. : Burt Franklin, 1836. – Vol. I. – 1836. – 368 p.

Іщенко В. В. Розвиток англійських торговельних зв'язків в другій половині XVI століття: складування північно-східного шляху до країн Сходу

В статті розглядається процес складування північно-східного арктичного шляху з Європи до східних країн в другій половині XVI століття. Особлива увага приділяється діяльності англійської Московської компанії, яка була спрямована на встановлення комерційних відносин з Московською державою, а також Іраном та іншими східними країнами. Аналізується хід та наслідки експедицій Х. Вілоубі та Е. Дженкінсона в Біле море та каспійський регіон.

Ключові слова: Московська компанія, Англія, Московська держава, Персія, Схід.

Ищенко В. В. Развитие английских торговых связей во второй половине XVI века: складывание северо-восточного пути в страны Востока

В статье рассматривается процесс складывания северо-восточного арктического пути из Европы в восточные страны во второй половине XVI века. Особое внимание уделяется деятельности английской Московской компании, которая была направлена на установление коммерческих отношений с Московским государством, а также Ираном и другими восточными странами. Анализируются ход и результаты экспедиций Р. Виллоуби и Э. Дженкинсона в Белое море и каспийский регион.

Ключевые слова: Московская компания, Англия, Московское государство, Персия, Восток.

Ischenko V. V. Development on the English Trade Connections during the Second Half of XVI cr.: the Formation of Northeast Arctic Route to the Eastern Countries

In article is considered process of folding of the northeast Arctic route from Europe to the Eastern countries in the second half of the XVI century. The special attention is given to activity of the Muscovy Trading Company which was directed on establishment of the commercial relations with the Russian state, and also Iran and other Eastern countries. Also, the course and results of expeditions of R. Willoughby and E. Jenkinson to the White Sea and the Caspian region are analyzed in the article. The author comes to the conclusion that during 50–60-s of XVI cr. England was manage to score a great success in making of the northeast Arctic trade route, which was real alternative to the Spanish and Portuguese trade routes.

Keywords: Muscovy Trading Company, England, Russian State, Persia, East.

Стаття надійшла до редакції 17.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.